

Санагурська Г. М.

*к.ю.н., Львівський торговельно-економічний університет,
доцент кафедри теорії держави і права*

ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА ШЛЮБНО-СІМЕЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Ключові слова: історія шлюбно-сімейного законодавства, українські землі, шлюб, сім'я, шлюбно-сімейні відносини.

Keywords: the history of marriage-family legislation, Ukrainian lands, marriage, family, marriage-family relations.

Постановка проблеми. Українська державність формувалась тисячоліттями. Державно-правове становище українських земель не часто надіялося автономією, а самі землі підпадали від вплив тієї чи іншої правової системи. Саме тому, галузеве законодавство зазнавало частих змін, трансформувалося в контексті нового історичного періоду. Шлюбно-сімейне законодавство, особливо зазнавало частих змін. Звернення до історії розвитку норм шлюбно-сімейного законодавства на українських землях допоможе виявити сутність сучасного сімейного права України, сприятиме глибшому розумінню його призначення в суспільному житті.

Аналіз досліджень даної проблеми. Окремим аспектам досліджуваної теми приділили увагу такі учені, як С. В. Пахман, А. І. Загоровський, К. Д. Кавелін, І. Г. Оршанський, К. П. Победоносцев, М. Ф. Владимирський-Буданов, Я. Н. Щапов, А. П. Ткач. Важливими для дослідження стали праці сучасних науковців І. В. Ковальчук, І. М. Петренко, О. Коросташова, З. В. Ромовської., М. М. Трапезникової та ін.

Метою наукового дослідження є визначення особливостей шлюбно-сімейного законодавства в окремих історичних періодах розвитку української державності.

Виклад основного матеріалу. Зародження українського сімейного права розпочинається у Київській Русі. Після хрещення України-Русі церква отримала монопольне право на

освячення шлюбу. Основним джерелом шлюбно-сімейного права стали візантійські кодекси, так звані, Номоканони. У перекладі на старослов'янську мову грецький Номоканон отримав назву «Кормча книга». У Київській Русі набули поширення два Номоканони: перший було укладено у VI ст., а другий — у VII ст. [1, с. 15].

Це, зокрема, були збірники візантійських правил, доповнених постановами руських князів, що регулювали шлюбно-сімейні відносини. Кормча книга містила норми церковного і світського права, авторитетні й обов'язкові для християн пам'ятки: апокрифічні апостольські правила, правила Вселенських і помісних соборів, твори отців церкви IV-VII ст. Кормча книга складалася з Еклоги та Прохірона. Окрім Еклоги та Прохірона, Кормча книга містила і збірник права під назвою «Закон Судний Людям», укладений із практичною метою у Болгарії. Як стверджує дослідник Я. М. Щапов, поява «Закону Судного Людям» у Київській Русі припадає на XII — першу половину XIV ст. [2, с. 253].

Деякі історики вважають, що візантійські джерела права (Номоканони) суттєво не впливали на правове життя того періоду, оскільки їх ґрунтовна обробка розпочалася після поділу Київської Русі та набагато пізніше від укладення вітчизняних збірників права — Руської Правди, Статутів князів Володимира Святославовича та Ярослава Мудрого про церковні суди. Зокрема, М. М. Тихомиров зазначав: «... можно сомневаться в том, что юридические нормы Закона Судного Людям с их строгими византийскими наказаниями применялись в русской юридической практике XI-XIII вв.» [3, с. 23]. Це передусім пов'язано із тими положеннями, що були не характерними для тогочасної української правосвідомості та правової культури. Візантійські кодекси, наприклад, відстоювали нерівноправність жінки та її повну залежність від чоловіка. Однак, не можна заперечувати значну цінність цих оригінальних давньоруських текстів як джерел історії сімейного законодавства у період Київської Русі [4, с. 72].

Порядок правового регулювання сімейних відносин зустрічався в «Уставі князя Володимира» «О десятинах, судах и

людях церковних» (початок XI ст.) та «Уставі князя Ярослава про церковні суди» (1051-1053 рр.).

В «Уставі князя Володимира» до компетенції духовного суду належало вирішення справ: шлюбних — розлучення, викрадення нареченої, неможливість одруження через наявність недозволених ступенів споріднення і свояцтва; сімейних — сварки між подружжям через майно, погане поводження дітей з батьками; перелюб і «протиприродні розпусти» тощо. Отже, можна стверджувати, що «Устав князя Володимира» був одним із перших правових документів, який встановлював шлюбно-сімейні відносини.

Окремим історико-правовим документом, що містив систему правових норм, що регулювали порядок укладення шлюбу і шлюбні відносини загалом, був «Устав князя Ярослава про церковні суди» (1051-1053 рр.). У своїх дослідженнях З. С. Ромовська зазначає, що це був спеціальний кодекс, який містив частину українського родинного права [5, с. 22]. Князь Ярослав значно доповнив попередній Устав князя Володимира новими постановами. Установча частина Уставу містила окремий розділ «О делах брачных». Шлюбні справи були компетенцією світського і церковного судів. Існувало чотири види незаконних шлюбів: двошлюбність; кровозмішування; шлюби, укладені без дозволу батьків; примусові шлюби, за які батьки відповідали лише тоді, коли діти вчинять щось зі собою. У разі відмови укласти шлюб після змовин винна сторона зобов'язана була виплатити штраф у розмірі п'яти гривень. Законних причин для розлучення визначалось п'ять: коли дружина, дізнавшись про змову проти князя, приховала це від чоловіка; доведений перелюб дружини; коли дружина, дізнавшись про змову проти свого чоловіка, не попередила його про це; розбещена поведінка дружини, попри настанови чоловіка; коли дружина підбурювала чоловіка на крадіжку або сама щось поцупила, або ж, почувши про чийсь наміри пограбувати церкву, не повідомила про це чоловікові [6, с. 233-240]. Отже, з уваги на наведене, слід зазначити, що норми в Уставах закріплювали значне домінування чоловіка над жінкою у сімейно-правових відносинах.

У XI-XIII ст. низку норм шлюбно-сімейного права було відображено у княжих правових кодексах — Короткій і Просторовій редакціях «Руської правди», у літописах, пергаментних грамотах [7, с. 216-217].

Укладення шлюбу відповідно до норм «Руської правди» відбувалося на основі вільного волевиявлення сторін, необхідною умовою була згода і наречених, і їхніх батьків. Правове регулювання шлюбно-сімейних відносин виявлялося у монополії чоловіка в родині як її глави. Норми Просторової «Руської правди» передбачали розлучення тільки у разі аморального вчинку жінки. Чоловік мав право покинути дружину у випадку підтвердження її зради. Своєю чергою, жінка могла піти від чоловіка тільки тоді, коли він безпідставно звинуватив її у зраді з підтвердженням свідків [8, с. 49].

Доволі важливим фактом була поява у Просторовій Руській правді норм, що регулювали питання встановлення законності народження дитини. Такі положення були новелою в давньоруському сімейному праві, оскільки до того часу право не передбачало різниці між законнародженими та незаконнародженими дітьми [9, с. 33].

Відзначимо, що шлюбно-сімейні норми давньоруського права ґрунтувалися на правовому звичаї та укладалися під впливом церковного права.

Чимало норм, які стосувалися сімейних відносин, надалі розвивалися у Литовських статутах, що були укладені в XVI ст. у трьох редакціях (1529, 1566 та 1588 рр.) [5, с. 22].

Литовські статuti були кодифікованими актами загальнодержавного значення, які юридично закріпили монопольне право церкви освячувати шлюб та регулювати шлюбно-сімейні відносини.

Як і «Руська правда», Литовський статут 1529 р. традиційно закріплював домінування прав чоловіка, а також детально регламентував оформлення шлюбних договорів і наслідки їх невиконання. Основною частиною шлюбного договору були питання майнових відносин, де визначався посаг нареченої та віно (придане) [10, с. 239], що записувалося нареченим своїй майбутній дружині для забезпечення її посагу.

Цікавим є той факт, що для законного розірвання шлюбу чоловікові достатньо було заявити перед світським або духовним судом чи посадовою особою місцевої адміністрації про те, що він розриває свій шлюб і може вступити у новий. Дозвіл на розірвання шлюбу повинен був надаватися тільки за наявності вагомих причин: а) нездатність чоловіка до подружнього життя; б) наявність певного ступеня кровної спорідненості; в) учиненням тяжкого злочину одним із подружжя; г) перелюб дружини; г) тяжка хвороба тощо. Шлюб припинявся також у разі оголошення особи вигнанцем та відходу одного з подружжя у монастир [8, с. 104].

Норми Литовських статутів чітко регулювали відносини між батьками та дітьми. Діти в сім'ї (навіть дорослі) зобов'язані були коритися батькам [11, с. 232]. За життя батьків майнові права дітей у сім'ї були обмеженими. Визнавалися тільки їхні права на майно, набуте ними особистою за час служби на стороні або отримане у дарунок чи спадщину. Частку дітей загалом у майні сім'ї не було чітко визначено, водночас і не заперечувалося їхнє право на це майно. Батьки могли зі своєї доброї волі виділити дітям певне майно, але вимагати його діти не мали права.

Необхідно, зокрема, зауважити, що Литовські статuti вирізнялися не тільки своїм змістом, а й тим, що вплинули на подальший розвиток законодавства не лише в Україні, а й у Московській державі та Російській імперії. Крім того, Статuti були використані під час укладання «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. [12, с. 48].

Аналізуючи еволюцію сімейного законодавства, важливо згадати про збірники німецьких міських прав, зокрема Магдебурзьке право, Хелмінське, Саксонське зеркало, застосування яких на українських землях уважалося традиційним.

У Московії, а згодом у Росії, до 80-х рр. XVIII ст. для врегулювання шлюбно-сімейних відносин застосовували «Соборное уложение» царя Олексія Михайловича 1649 р., дія якого поширювалася і на Слобідську Україну, що вважалася частиною російських територій [4, с. 83-84].

Найвідомішою кодифікацією українського права середини XVIII ст., що містила норми шлюбно-сімейного права, можна назвати «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. Це була збірка чинного українського права, яка складалася з передмови і 30 розділів. Сімейні відносини містилися у Главі X, яка мала назву «Про одруження, про придане і віно, про спадок чоловіка після смерті дружини і дружини після чоловіка, про розлучення». У цій главі визначалися умови і перешкоди до шлюбу, ймовірність його розірвання, особисті та майнові права й обов'язки подружжя, батьків та дітей, порядок усиновлення тощо [5, с. 23]. Окремий розділ регулював інститут опіки неповнолітніх [13, с. 85].

Кодекс так і не набув законодавчої сили, однак якнайповніше давав уявлення про правову культуру українського народу. «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. мали значний вплив на становлення окремих інститутів сімейного права на українських землях [14, с. 467].

Джерельна база шлюбно-сімейного законодавства, що діяло на українських землях у XIX — на початку XX ст. ґрунтувалася на малодослідженому Австрійському цивільному кодексі 1811 р. (далі — Кодекс) та Зводі законів Російської імперії 1832 р. (далі — Звід). Порівняльно-правовий аналіз цих законодавчих актів дозволив виділити такі особливості:

1) Кодекс детально регламентував поняття заручин. Заручини, за ним, визначалися як попередня двостороння домовленість майбутнього подружжя одружитися із власної волі. Натомість Звід узагалі не передбачав поняття та порядку укладення заручин. Оскільки інститут заручин був невід'ємною частиною місцевих українських звичаїв, то можна зробити висновок, що тут Кодекс був більш близьким за духом українським сімейним відносинам;

2) Звід не містив визначення поняття «шлюб». Відповідно, сутність шлюбу як правового явища була не визначеною, оскільки, з одного боку, розуміння шлюбу поставало як угода між чоловіком та жінкою (тобто певний цивільний правочин), а з іншого — норми визначали шлюб як церковне таїнство. Натомість у Кодексі було чітко окреслено поняття шлюбу як угоди, в якій особи різної статі заявляли згідно з положеннями закону про свою волю щодо

поєднання своїх доль, народження дітей, їх виховання та взаємодопомоги;

3) Звід визнавав лише церковну форму шлюбу, тоді як норми Кодексу передбачали альтернативу укладення церковного чи світського шлюбу (однак церковна форма була основною). Отже, австрійське законодавство характеризувалося більш сучасними рисами, ніж російські нормативно-правові акти у сфері шлюбно-сімейних відносин;

4) російське законодавство допускало розлучення для православних християн тільки через духовний суд на прохання одного з подружжя на основі чітко визначених підстав. Окрім припинення шлюбу, визнання шлюбу недійсним та його розірвання, на західноукраїнських землях у складі Австрійської (Австро-Угорської) імперії законодавство регулювало поняття сепарації, що не було притаманне російському законодавству;

5) особливості особистих немайнових відносин у австрійському законодавстві полягали у поділі особистих прав подружжя на спільні, особливі права й обов'язки для чоловіка та особливі права й обов'язки для дружини. Ґрунтовні зрушення в особистих немайнових правах і обов'язках спостерігалися у російському законодавстві. Передусім це стосувалося розширення особистих немайнових прав заміжньої жінки — відсутні такі категорії, як тілесні покарання дружини, що було характерним для попереднього законодавства, яке діяло на українських землях;

6) як і більшість тогочасних європейських кодексів, Австрійський цивільний кодекс 1811 р. передбачав можливість укладення шлюбного договору між подружжям для врегулювання майнових відносин. Натомість у Зводі законів Російської імперії 1832 р. було відсутнє правове регулювання шлюбного договору. Як виняток, російський законодавець передбачав можливість укладення шлюбного договору між особами неправославного вірування;

7) у законодавчих актах обох пануючих імперських держав було закріплено поняття «батьківська влада». Проте у Зводі термін «батьківська влада» охоплював обох батьків і наділяв їх однаковою владою, а у Кодексі під батьківською владою

розумілась сукупність прав, які належали лише батькові як голові сім'ї.

Новий етап в історії розвитку шлюбно-сімейного законодавства на українських землях розпочинається із встановленням радянської влади в Україні.

У 1919 р. видано Декрет Ради народних комісарів України «Про громадянський шлюб і про ведення книг запису актів громадянського стану», який скасував церковний шлюб і проголосив, що в УРСР визнаватимуться в майбутньому обов'язковими шлюби, зареєстровані в органах ЗАГС. Церковні ж шлюби були проголошені Декретом «особистою справою». Цього ж року був прийнятий Декрет «Про розлучення», який проголосив свободу розлучення і анулював церковну процедуру розлучення. Згідно із Декретом шлюб розривався на прохання одного або обох із подружжя.

30 травня 1926 року був прийнятий Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану УРСР, який посилював гарантії як майнових так і особистих прав членів сім'ї, перш за все жінок і дітей. Істотні зміни були внесені до Кодексу на підставі Постанови ЦВК і РНК СРСР від 27 червня 1936 р. «Про заборону абортів, збільшення матеріальної допомоги породіллям, встановлення державної допомоги багатосімейним, розширення сітки пологових будинків, дитячих ясел і дитячих садків, посилення кримінального покарання за несплату аліментів і про деякі зміни до законодавства про розлучення» та на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 р. «Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним та самотніми матерям, посилення охорони материнства і дитинства, про встановлення почесного звання «Мати-героїня» і встановлення ордена «Материнська слава» і медалі «Медаль материнства».

З плином часу знову виникла потреба змінити окремі норми сімейного законодавства. Це було зроблено в Основах законодавства Союзу РСР та союзних республік про шлюб та сім'ю, які були затверджені Верховною Радою СРСР 27 червня 1968 р. і введені в дію 1 жовтня 1968 р. У 1968 році вступили у дію «Основи законодавства Союзу РСР і союзних

республік про шлюб і родину», а з 01.01.1970 року — Кодекс про шлюб та сім'ю УРСР.

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі.

Отже, українська історія розвитку шлюбно-сімейного законодавства мала значні напрацювання. Шлюбно-сімейні правовідносини закріплювалися у церковних нормативних пам'ятках (Кормча книга, Устави князів Ярослава і Володимира) та джерелах світської влади («Руська правда» Ярослава Мудрого, Литовські статuti 1529, 1566, 1588 рр., збірники Магдебурзького права, Хелмінського права, Саксонське дзеркало, Соборне уложення 1649 р., «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р.).

Значну увагу в історії розвитку шлюбно-сімейного законодавства привертає джерельна база XIX ст. Порівняно з усіма попередніми джерелами, законодавство, що регулювало шлюбно-сімейні відносини на українських землях у XIX — на початку XX ст., вирізнялося більш «модерним» підходом. Шлюбно-сімейні відносини здебільшого регулювалися правом, а не звичаями чи церковними канонами. Права жінки (дружини) перейшли на якісно вищий рівень.

Список використаних джерел:

1. Історія українського права : навч. посіб. : матеріали до курсу лекцій з історії української державності / за ред. О. О. Шевченка. — К. : Олан, 2001. — 214 с.
2. **Щапов Я. Н.** Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI-XIII вв. / Я. Н. Щапов. — М. : Наука, 1978. — 291 с.
3. Закон Судный Людем. Списки краткой редакции и воспроизведение списков / подг. М. Н. Тихомиров, Л. В. Милов ; под ред. М. Н. Тихомирова. — М. : Издательство АН СССР, 1961. — 178 с.
4. **Петренко І. М.** Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст. : монографія : у 2 ч. — Ч. 1. — Полтава : РВВ ПУЕТ, 2010. — 276 с.
5. **Ромовська З. В.** Українське сімейне право : підручник / З. В. Ромовська. — К.: Правова Єдність, 2009. — 498 с.
6. Устав князя Ярослава Владимировича о церковных судах // Хрестоматия по истории руського права / под ред.

- М. Ф. Владимирского-Буданова. — СПб. : Издание книгопродавца Н. М. Оглобина, 1899. — С. 233-240.
7. **Щапов Я. Н.** Брак и семья в Древней Руси / Я. Н. Щапов // Вопросы истории. — 1970. — № 10. — С. 216-217.
 8. **Терлюк І. Я.** Історія держави і права України : навчальний посібник / І. Я. Терлюк. — К. : Атіка, 2011. — 944 с.
 9. Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб / упоряд. А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копитенко, В. М. Кривоніс, В. В. Свистунов, Г. І. Трофанчук. — К., 2003.
 10. Словарь української мови / ред. Б. Д. Грінченко. — Т. І. — К. : АН УРСР, 1958. — 495 с.
 11. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. — Т. І: Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. — Одеса, 2002. — 464 с.
 12. **Ковальчук І. В.** Становлення і розвиток інституту усиновлення в Україні: історико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. / І. В. Ковальчук ; Львівський національний університет ім. І. Франка. — Львів, 2009. — 226 с.
 13. **Ткач А. П.** Історія кодифікації дореволюційного права України / А. П. Ткач. — К. : Видавництво Київського університету, 1968. — 167 с.
 14. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / Ю. С. Шемшученко (відп. ред. та авт. передм.), К. А. Вислобоков (упоряд.) ; НАН України ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького ; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. — К., 1997. — 547с.

Анотація

У статті визначено основні історичні періоди становлення та розвитку шлюбно-сімейного законодавства на українських землях з VI до XX століття. Проаналізовано особливості джерел права, що регулювали сімейні відносини.

Annotation

In the article the basic historical periods of formation and development of marriage-family legislation on Ukrainian lands since VI till XX century are defined. The peculiarities of the right sources that regulated family relations are analysed.